

SKRIFTER UTGIVNA AV SVENSKA KYRKOHISTORISKA FÖRENINGEN 1:121
PUBLICATIONS OF THE SWEDISH SOCIETY OF CHURCH HISTORY 1:121

Kyrkohistorisk årsskrift 2021

Redigerad av ANDERS JARLERT

Professor i kyrkohistoria vid Lunds universitet

With abstracts/summaries in English

Svenska Kyrkohistoriska Föreningen

MEMBER OF C.I.H.E.C. (COMMISSION INTERNATIONALE
D'HISTOIRE ET D'ETUDES DU CHRISTIANISME)

ARBETSUTSKOTT

Ordförande: Professor Urban Claesson

Vice ordförande: Docent Stina Fallberg Sundmark

Sekreterare: Fil. och teol. mag. Andreas Wejderstam

Skattmästare: Teol. mast. Ida Olenius

Övriga ledamöter: Professor Martin Berntson, Professor Anders Jarlert och Professor Bertil Nilsson

E-post: Anders.Jarlert@ctr.lu.se, kyrkohistoriskaforeningen@gmail.com

Webbplats: www.kyrkohistoria.org

KYRKOHISTORISK ÅRSSKRIFT

Redaktör: Professor Anders Jarlert, Lund

Redaktionssekreterare: Docent David Gudmundsson, Lund (recensioner),

david.gudmundsson@ctr.lu.se

Adress (böcker): Docent David Gudmundsson, CTR, LUX, Lunds universitet, Box 192, 221 00 Lund

(recensioner): Docent David Gudmundsson, david.gudmundsson@ctr.lu.se

(artiklar): Prof. Anders Jarlert, CTR, LUX, Lunds universitet, Box 192, 221 00 Lund,

anders.jarlert@ctr.lu.se

Advisory Board: Professor Ingvar Dahlbacka, Åbo, Professor Dr. Heinrich Holze, Rostock,

Professor Tarald Rasmussen, Oslo.

Webbplats: www.kyrkohistoria.org

PlusGiro 37 05 43-1

Medlemsavgift: 275 kronor för fullt betalande, 225 kronor för registrerade studenter och pensionärer.

Vid rekvisition kostar KÅ 275 kronor. Kostnader för porto och emballage tillkommer.

For international subscriptions:

iban: SE13 9500 0099 6034 0370 5431

BIC: NDEASESS (NORDEA)

If you are a (new) subscriber, please send all correspondence to carl.sjosvard.birger@teol.uu.se

Utgiven med anslag från

Samfundet Pro Fide et Christianismo (Nils Henrikssons stiftelse) och Stiftelsen Lindauers fond

Sättning: Daniel Karlsson, PCG Malmö, 2021

Tryck: ÅkessonBerg, 2021

ISBN 978-91-987091-0-0

ISSN 0085-2619

I Östtyskland blev folkkyrkobegreppet med tiden mindre användbart, medan arvet från Bekännelsekyrkan och Bonhoeffer betonades mer i debatten. I Västtyskland segrade, som så ofta, den etablerade byråkratin i kyrkoledningarna i dragkampen om hur kyrkan skulle gestaltas, vilket gjorde att folkkyrkobegreppet levde vidare och fortsatte att användas. Båda tendenserna hade dock företrädare på båda sidor om den tysk-tyska gränsen.

AVSLUTNING

Benedikt Brunner har skrivit en viktig bok om de tyska protestantiska kyrkornas självbild från statskyrkans avskaffande vid första världskrigets slut och fram till Berlinmurens uppförande 1961. De förändringar av begreppet folkkyrka som Brunner undersöker fördjupar förståelsen av de protestantiska kyrkornas historia i Tyskland under 1900-talet.

Brunners arbete ger samtidigt en sidobelysning till folkkyrkobegreppets användning i Svenska kyrkan. Precis som i Tyskland blev folkkyrka ett offensivt begrepp under 1900-talets första decennier, i en tid när kyrkans ställning inte längre var självklar. Och precis som i Tyskland användes folkkyrkobegreppet på många olika, inte sällan motstridiga sätt. Men det har förblivit ett självklart kyrkligt begrepp, som implicerar en vilja att vara en kyrka med funktioner på samhällsnivå. Frågan är vad som händer med folkkyrkobegreppets användbarhet om kyrkans position i samhällslivet marginaliseras alltför mycket. När det gäller de sista decennierna före murens fall talar Brunner för Tysklands del om en folkkyrkans skymningstid.

En viktig aspekt av folkkyrkobegrepp, som går att utläsa ur Brunners undersökning, är att det fungerar bäst som inspiration för en kyrka som uppfyller tre kriterier: 1) om det är en kyrka med omfattande samhällsfunktioner, 2) med ett omfattande kontaktnät med medborgarna, 3) i en stat som bejaktar kyrkans roll i samhället, inte minst genom att trygga kyrkornas finansiering genom ett system med något slags kyrkoskatt. Men när det blir tal om att hitta alternativ till en förtryckande samhällsutveckling, som i Tredje riket eller i DDR, blir begreppet mindre användbart. Då visar

sig arvet från Bekännelsekyrkan och teologer som Dietrich Bonhoeffer vara fruktbarare. Senare kom det arvet att ge en teologisk grund för kyrkornas roll under *die Wende*, den fredliga avvecklingen av DDR-diktaturen.

Än är folkkyrka ett i högsta grad levande begrepp, både i Tyskland och i Sverige. Är Brunners tal om en folkkyrkans skymningstid en antydning om att allt har sin tid, även folkkyrkobegreppet?

SVEN THIDEVALL

Manfred Gailus & Clemens Vollnhals (red.)

CHRISTLICHER ANTISEMITISMUS IM 20. JAHRHUNDERT. Der Tübinger Theologe und »Judenforscher« Gerhard Kittel. (Berichte und Studien 79)

Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht unipress 2019, 279 sid.

Teologen och »judeforskaren« Gerhard Kittel (1888–1948) var en av Tysklands inflytelserikaste bibelvetare under 1900-talets första hälft, kanske mest känd för sitt redaktörskap för *Theologischen Wörterbuch zum Neuen Testament* åren 1932–1948. Han var också en i Tyskland central företrädare för kristen antisemitism. Kittels liv, akademiska karriär och politiska verksamhet undersöks i antologin *Christlicher Antisemitismus im 20. Jahrhundert*.

Till skillnad från tidigare studier av Gerhard Kittel begränsar sig inte antologin till analyser av Kittels tänkande under den tyska nationalsocialistiska regimen. Antologins redaktörer Manfred Gailus och Clemens Vollnhals betonar i inledningskapitlet att hans teologiska och politiska verksamhet sträckte sig över tre och ett halvt decennium. För att förstå Kittels tänkande föreligger därför behov att också analysera hans liv, tankar och verksamhet före och efter perioden 1933–1945. Redaktörerna framhåller att Kittel inte hörde till de mest radikala bruna teologerna i Tredje riket, varken i fråga om hans teologi eller hans arbete i nationalsocialistiska institutioner. Samtidigt var han en av de mest inflytelserikaste. Kittel fungerar därför som exemplarisk

fallstudie som möjliggör att följa politisk och teologisk kontinuitet, konstruktion och omstöpning av kristet underbyggd antisemitism före, under och efter den tyska nationalsocialistiska regimen.

Gerhard Kittel föddes den 23 september 1888 i Breslau i en schwabisk pietistisk familj. Hans far Rudolf Kittel (1853–1929) var då professor i Gamla testamentets exegetik vid universitetet i Breslau. Efter examen från König-Albert-Gymnasium i Leipzig studerade Gerhard Kittel teologi och orientaliska språk i Leipzig, Tübingen, Berlin och Halle åren 1907–1912. Under sina universitetsstudier ingick han medlemskap i Verein Deutscher Studenten, som förfäktade tysknationella, antikatoiska och antisemitiska idéer. Ludwig Müller (1883–1945), senare ledare för Deutsche Christen, tillhörde föreningen vid samma tid. 1917 ingick Kittel medlemskap i det högerradikala Deutsche Vaterlandspartei.

Under sin tid som medlem av Deutsche Vaterlandspartei gav Kittel uttryck för antijudiska idéer i sina skrifter. 1926 skrev han: »Judendom är [...] inte bara ras, och rasfrågan är bara en sida av judefrågan. Judendom är också religion, och därmed är judefrågan också en religionsfråga». I anslutning till sådana tankar hävdade han att Jesu verksamhet markerade början på en »ny rörelse, som *inte* är judendom». Genom anspelningar på att försöka återgå till en »urkristendom» definierade han judendomen som en negation till kristendomens kärna.

Kittels uppväxt, utbildning och tidiga vetenskapliga karriär behandlas föredömligt i Gerhard Lindemanns bidrag. De empiriska resultaten contextualiseras i Vollnhals kapitel om den samtida tyska nationalprotestantiska traditionen. Vollnhals framhåller att det förelåg en specifik förbindelse mellan protestantism och tyskhet omkring sekelskiftet 1900. Synsättet framträdde bland annat vid de stora Lutherjubileerna 1883 och 1917, där Luther beskrevs i termer av en nationalhjärte. Historikern Heinrich von Treitschke (1834–1896) var en av flera som betraktade Luther som en person som ansågs förkroppsliga det »germansk-tyska väsendet». Enligt 1925 års befolkningsstatistik var knappt 40 procent av den tyska befolkningen medlemmar i den evangeliska kyrkan, som vid tiden ansåg sig

vara »politiskt neutral – men väljer att vara tysk-nationell». Vollnhals visar övertygande att den nationalprotestantiska traditionen var viktig för NSDAP:s framväxt, vars tidiga rekryteringsbas övervägande bestod av personer från den evangeliska kyrkliga miljön. Lindemanns och Vollnhals respektive kapitel belyser att Kittel var en produkt av ett nationalprotestantiskt sammanhang där antisemitism och tysknationella idéer vävdes samman.

Horst Jungingers kapitel tar vid där Lindemanns slutar och undersöker Kittels karriär i Tredje riket. I november 1932 deklarerade Kittel att han fortsatt sympatiserade med Deutsche Vaterlandspartei, men bara ett halvår senare inträdde han i NSDAP. Liksom andra nationalprotestanter delade Kittel NSDAP:s syn att allt »vänstervridet», »liberalt» eller »gudlöst» var att betrakta som en fiendebild. Antisemitismen var den viktigaste faktorn i denna världsåskådning. 1933 höll han ett föredrag med titeln »Die Judenfrage», publicerat senare samma år och utgivet i tre upplagor. Totalt såldes det i 9 000 exemplar. Hans mest inflytelserika antisemitiska verk under de kommande åren publicerades i bokserien »Forschungen zur Judenfrage». Judarnas påstådda inflytande i det sociala och politiska livet skyllde han på den liberala traditionen, vars anhängare Kittel hävdade valde att ignorera rasfrågan. Enligt Jungingers analys ansåg sig Kittel i sin antisemitism ge uttryck för sanningens vilja. Exempelvis var Nya testamentet enligt Kittel att betrakta som »hela världens antijudiska bok».

Kittels forskning om den så kallade »judefrågan» blev inflytelserik i det nationalsocialistiska Tyskland där rasbiologiska studier inte räckte till. Hur skulle judar med blont hår, blåa ögon och andra »ariska» raskännetecken bemötas? I flertalet publikationer och föredrag undersökte han judendomen i antiken och kristendomens tidiga historia för att illustrera vad han ansåg vara judeproblemet »eviga kontinuitet». I demonologiska termer beskrev Kittel judar och judendom som en »satanisk makt» och som »världshistoriens negativa princip». Med olika Talmudcitat hävdade Kittel sig ha funnit belägg för det judiska folkets avgrunds djupa omoral, bland annat att icke-judar skulle dödas som hundar. I NSDAP:s centrala partiorgan *Der Schulungsbrief*

skrev han 1939 att det tyska riket riskerade att likt Romarriket gå under genom rasblandning till följd av judarnas samhällsinflytande, men att Adolf Hitler var att tacka för att så inte skett.

Den 3 maj 1945 greps Kittel och sju andra professorer vid Eberhard-Karls-Universität. Efter ett halvårs fångenskap skickades han i november 1945 till interneringslägret Balingen, ett läger för belastade civilpersoner under den nationalsocialistiska perioden. Under sin fångenskap, då han också anordnade gudstjänster, började han skriva en försvarskrift under titeln *Meine Verteidigung*. I försvarskriften, en källa som tidigare inte undersökts och som behandlas i ett separat kapitel av Gailus, anför Kittel att han vid sitt inträde i NSDAP ansåg nationalsocialismen vara »en folklig nyfödelseörelse på kristlig-moralisk grund». Han hoppades att den av NSDAP propagerade idén om folkgemenskap skulle övervinna klassmotsättningar och att partiprogrammets Punkt 24 skulle göra kristendom och kristen kultur till utgångspunkt för den nya tyska staten, genom vilken »folkklivets ateistiska sönderfall» skulle motverkas.

Kittel släpptes från Balingen den 6 oktober 1946. Efter några kortare och marginaliserade kyrkliga anställningar avled Gerhard Kittel den 11 juli 1948 i Tübingen efter en tids svår sjukdom.

Det här är en utmärkt antologi som presenterar ny empirisk kunskap om Gerhard Kittels liv och verksamhet samt om det akademiska, politiska och teologiska sammanhang han var del av. Därtill bidrar Robert P. Ericksen med en viktig historiografisk text om tystnad och verk om Kittel under efterkrigstiden. Det enda antologibidraget jag önskat mer av är Martin Leutzsch undersökning om hur och i vilken grad antijudaism och antisemitism uttrycks i *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, som förvisso bygger på ett imponerande källarbete men som mest känns som läsanteckningar utan närmare analys. Trots det är det här en väl genomtänkt antologi som förtjänar att läsas av alla som intresserar sig för spänningsfältet religion, politik och rasism.

GUSTAF FORSELL

Elisabeth Lorenz

EIN JESUSBILD IM HORIZONT DES NATIONALSOZIALISMUS. Studien zum Neuen Testament des »Instituts zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben». (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 2. Reihe 440)

Heidelberg: Mohr Siebeck 2017, 539 sid.

Kristendomens roll i och betydelse för den tyska nationalsocialistiska regimen har undersökts i en rad studier. Dock krävs konkreta fallstudier för att nå djupare kunskap i ämnet. Ett viktigt bidrag i den riktningen är Elisabeth Lorenz studie *Ein Jesusbild im Horizont des Nationalsozialismus*, i vilken hon analyserar *Die Botschaft Gottes* (BG), en modifierad version av Nya testamentet vars syfte var att förena evangelisk-luthersk teologi med en nationalsocialistisk världsåskådning. Studiens övergripande mål är att analysera hur och i vilken grad olika bibelpassager omarbetades i BG och att kritiskt granska den översättnings- och redaktionshermeneutik som låg till grund för dessa omarbetningar.

BG utgavs 1940 av Deutsche Christens år 1939 inrättade »Institut zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben» (härefter: institutet). Verket fick stort genomslag kort efter utgivning och klassades både som folktestament och fältbibel. 1941 hade verket distribuerats till tyska invånare i ungefär 200 000 exemplar, bland annat till tyska soldater. Som Lorenz påpekar avsåg BG:s redaktionskommitté »inte bara understödja tyskar i deras tro, utan också i deras insats i och för staten» (s. 481). På så sätt fungerar Lorenz studie som en utmärkt fallstudie i vad som kan kallas »arisk kristendom» under den tyska nationalsocialistiska regimen. Det är ett viktigt bidrag till tidigare forskning om Deutsche Christen som gjorts av historiker och religionsvetare som Doris Bergen, Richard Steigmann-Gall, Susannah Heschel, Oliver Arnhold och flera andra, i vars verk BG ofta inte nämns mer än i förbigående.

Studien är indelad i ett inledningskapitel, tre analyskapitel och en sammanfattande diskussion.